

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ A MAGYAR PROTESTÁNS SAJTÓ TÜKRÉBEN^{1*}

THE FIRST WORLD WAR IN THE HUNGARIAN PROTESTANT PRESS

Klestenitz Tibor

Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Hadtudományi és
Honvédtisztképző Kar, Honvédelmi Jogi és Igazgatási Tanszék -
tudományos munkatárs

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány azt vizsgálja, hogyan reagált a magyar protestáns sajtó az első világháború okozta társadalmi változások sorozatára. Az első reakció 1914-ben a túlradó hazafias lelkesedés és a háború általános igazolása volt, amely azonban később jelentős változásokon ment keresztül. A protestáns sajtó akkoriban a lelkipásztorok és az egyházhoz szorosan kötődő értelmiségiek szűk csoportjának belső fóruma volt, ahol a viszonylag korlátozott nyilvánosság miatt kritikai és önkritikus vélemények is megjelenhettek. A kezdeti lelkesedés elmúltával – különösen 1916-tól – a szerzők egyre inkább kétségeiket fejezték ki a közös hadsereg vezetésével, a protestáns katonák lelkigondozásával, a társadalmi szolidaritás erejével kapcsolatban, és figyelmeztették a gyülekezetekben szolgáló kollégáikat az intenzív lelkigondozás, a közösségszervezés és a jó személyes példamutatás fontosságára.

Abstract

The study examines how the Hungarian Protestant press reacted to the series of social changes caused by the First World War. The first reaction in 1914 was an overflowing patriotic enthusiasm and a general justification for the war, which, however, underwent significant changes later on. At that time, the Protestant press was an internal forum for a narrow group of pastors and intellectuals with close ties to the church, where critical and self-critical opinions could appear due to the relatively limited publicity. As the initial enthusiasm waned, especially from 1916 onwards, the authors increasingly expressed doubts about the leadership of the joint army, the pastoral care of

---

¹ * A tanulmány a TKP2020-NKA-09 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a Tématerületi Kiválósági Program 2020 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Protestant soldiers, and the power of social solidarity, while warning their colleagues in the congregations of the importance of intensive pastoral care, community organization and showing a good example.

Kulcsszavak: első világháború, protestáns sajtó

Keywords: First World War, Protestant press

„A háború azt a nagy feladatot róta reánk, hogy rendkívül nagy megpróbáltatásban az egyház lelki hatásait fokozottan érvényesítsük. Mindenekelőtt az igehirdetőket és tanítókat kellett nagy munkájukra előkészíteni. [...] Közben növelni kellett a nemzet erkölcsi erejét, vezetőibe vetett bizalmát, óvni a könnyelműségtől és a csüggedéstől, hengegő optimizmustól és bénító defetizmustól. Mindezt csinálni úgy, hogy a győzelemben nem hitt az ember s legfennebb [sic!] becsületos békét remélt.”² Ravasz László időskori emlékirataiban leírt gondolatai rávilágítanak azokra a dilemmákra, amelyekkel a protestáns lelkészek az első világháború kitörése után szembesültek. A helyi közösségek vezetőiként a társadalom mintegy elvárta tőlük a hazafias propaganda közvetítését, a gyülekezetek összetartását, ugyanakkor az idő előrehaladtával számukra is egyre nagyobb ellentmondásként jelentkezett a propaganda és a valóság ellentéte.

Jelen tanulmány célja annak vizsgálata, hogy a hazai református és evangélikus egyházi sajtó hogyan reagált a világháború által kiváltott sokrétű, társadalmi, kulturális és gazdasági változássorozatra. Forrásanyagként elsősorban a nagy hagyományokkal rendelkező, eredetileg általános protestáns irányú, de ekkor már egyértelműen református orgánumnak számító Protestáns Egyházi és Iskolai Lapokra, a Protestáns Szemlére, a hivatalos jellegű református egyházkerületi lapokra, valamint az Evangélikus Órallóra és az Evangélikus Lapra támaszkodom. Ezen sajtótermékek közös sajátossága, hogy elsősorban a lelkészi karhoz, illetve a protestáns egyházakhoz szorosan kapcsolódó szűk értelmiségi réteghez szóltak, az ő nézőpontjukat érvényesítették.³ A tanulmány a tartalomelemzés eszközét használva azt vizsgálja, hogy a lapok készítői hogyan igyekeztek alkalmazkodni a változásokhoz, milyen kérdések váltották ki érdeklődésüket, miként

² Ravasz László: Emlékezéseim. Bp., 1992. 124. p.

³ László Ferenc: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (1842–1848; 1858–1919). In: Reformátusok Budapesten. II. kötet. Szerk. Kósa László. Bp., 2006. 1208. p.; Molnár Sándor Károly: „Föl barátim!” A magyar református egyház belső élete az 1880-as években Alexander Neil Somerville körútjának tükrében. Doktori értekezés az egyháztörténet körében. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2014. 55–56. p.

igyekeztek hozzájárulni a rendkívül háborús helyzetben a társadalmi kohézió fenntartásához.

1914 nyarán a világháború kitörését az európai közvélemény nagy része lelkesedéssel fogadta. A különböző egyházak – nemzetektől és felekezetektől függetlenül – jelentős szerepet játszottak a háború igazolásában, és szinte teljesen hiányzott részükről a kritikai megközelítés. Megnyilvánulásaikban a hazafias és vallásos érvrendszerek szorososan összekapcsolódtak. „Az Istenre és nemzetre való hivatkozások – amelyek a háború szempontjából végsősoron irrelevánsak voltak – azt a célt szolgálták, hogy a háború totalizálódása miatt fellépő materiális és mentális igényeket minden kétséget kizáróan alátámasszák.”⁴

A magyar protestáns sajtó szintén hazafias lelkesedéssel fogadta a hadüzenet hírét. Legfontosabb üzenetük az volt, hogy Isten a magyar ügy mellé áll, amely feltétlenül jogos, hiszen a „királygyilkos Szerbia” megbüntetése az egyetemes igazságosság kívánalma.⁵ A propaganda szolgálatában gyakran felhasználták a magyarság történelmi védőbástya-szerepéről szóló toposzt is: „Mink annyi századokon keresztül védőfal, bástya, erősség voltunk művelt földrészünkben; védtük a nyugatnak civilizációját keletnek barbársága ellen”⁶ – írta például Patay Károly református esperes. Hozzá hasonlóan Duszik Lajos evangélikus lelkész is úgy látta, hogy a konfliktusban „a kultúra fölénye és a keleti romlott barbárság brutalitása” méri össze erejét.⁷

Egy sárospataki szerző nyíltan megfogalmazta a lelkészek számára az elvárás: fő feladatuk „annak a hitnek meggyőződéssé, nemzeti fogalommá érlelése, hogy ez a háború a mi részünkről nem a

⁴ Balogh László Levente: Nemzettudat és áldozat. Nemzeti és vallásos motívumok az első világháború református értelmezéseiben. In: Az I. világháború tábori lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve. Tanulmányok. Szerk. Baráth Béla Levente. Debrecen, 2014. 117–118. p.

⁵ Egy jellemző megfogalmazás szerint Ferenc Józsefet, „ezt a békeszerető, jószívű aggastyánt arra kényszeríti a nyegle szomszéd, hogy karddal vessen véget a határai és népei belső nyugalmit háborgató gonosz üzemeknek”. K. J.: A háború. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1914. augusztus 2. 256. p. Egy evangélikus szerző szerint „Isten és ember törvényei szerint az ilyen nép [a szerbek] ellen hadat kell viselni”. Erkölcsi erők diadala. In: Evangélikus Őrálló, 1914. augusztus 1. 361. p. Egy református szerző 1915 elején kiemelte, hogy egyháza lelkészei lelkesen hirdették: „a királygyilkosok és az azok támogatói ellen való harc az isteni igazságszolgáltatás eszköze”. Az új év küszöbén I. In: Sárospataki Református Lapok, 1915. január 3. 2. p.

⁶ Patay Károly: A háború. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1914. augusztus 30. 289. p.

⁷ Duszik Lajos: A háború és egyházunk. In: Evangélikus Őrálló, 1914. augusztus 29. 399. p.

hatalomért való véres dulakodás, nem terjeszkedési vágy eredménye, hanem istenítéletyszerű szükségesség, nemzetünk jövőendő békességének biztosításaért való kényszerű küzdelem”. Szerinte „ennek a hitnek terjesztése, megszilárdítása a legelső nemzeti érdek”, hiszen a katonákat és a hátország lakóit egyaránt megnyugtatja az a tudat, hogy „bizonyos örök törvény szolgálatában viaskodnak”.⁸ Egyesek arra is felhívták a figyelmet, hogy a háborús lelkesedés tüzeiben égő országos közvélemény hasonló elvárásokat fogalmaz meg a szószékekkel szemben: a Protestáns Szemle Kozma Andornak egy budapesti napilapban megjelent cikkét idézte, miszerint a lelkésznek most „a nemzeti önfenntartás ultima ratiójának: a háborúnak papjává kell átalakulnia”, mert „háborús időben hiábavaló a békés prédikáció”. A szerző alapvetően egyetértett Kozma elvárásaival, mindössze azt tartotta fontosnak, hogy a lelkész az új viszonyok között is mindenképpen őrizze meg hivatásának méltóságát. Véleménye szerint ugyanis, ha Kozma elképzelése azt jelentené, hogy „a pap nem a háborúban nyilatkozó örök, isteni kegyelmet prédikálja, hanem csak egyszerűen nagyszájú verbuváló őrmesternek csap fel: akkor nincsen a prédikációjában semmi köszönet; azt egy igazi őrmester sokkal jobban el tudja végezni”.⁹

A világháborút övező nemzeti összefogás támogatása ugyanakkor komoly politikai áldozatot követelt a függetlenségi tábor párthíveitől, akik 1914 előtt az önálló nemzeti hadsereg felállítását követelték. Jól érezhető ez a Sárospataki Református Lapok cikksorozatából, amely szerint a háború kitörésével a magyarság körében egy csapásra eltűnt az osztrákok iránt korábban érzett „idegenszerű magaviselet”, ez pedig megadja az esélyt az Ausztriával való „testvéri viszony” megeremtelésére.¹⁰ Ettől azt is remélte, hogy a békekötés után lehetővé válik a közös hadsereg nemzetivé való átalakítása, és így „részben a mostani háború hatása alatt, részben a hadsereg szellemének bekövetkező megváltozása folytán a magyar ifjú a jövőben nem fog idegenkedéssel tekinteni a katonai szolgálatra”.¹¹

A nemzeti felbuzdulás ellenére természetesen már 1914 nyarán is akadtak kritikus vélemények: a Protestáns Szemle szerint számos értelmiségi egyháztag vélte úgy, hogy a világháború végső soron a

⁸ A világháború idején. In: Sárospataki Református Lapok, 1914. augusztus 23. 285. p.

⁹ A „háborús prédikációról”. In: Protestáns Szemle, 1914. 9–10. sz. 568–569. p. Az eredeti cikk: Kozma Andor: Háborús prédikáció. In: Az Újság, 1914. október 13. 3. p.

¹⁰ A háború némely tanulságai II. In: Sárospataki Református Lapok, 1914. december 6. 401–402. p.

¹¹ A háború némely tanulságai III. In: Sárospataki Református Lapok, 1914. december 13. 409. p.

keresztyén kultúra csődjét jelenti.¹²Az orgánum szerzői szembeszálltak ezekkel a nézetekkel, és azt hangsúlyozták, hogy – a közhiedelemmel ellentétben – Jézus Krisztus nem volt „vérszegény békerajongó”, az Ószövetség Istene pedig kifejezetten haragvó és büntető. Miután a Megváltó által megígért Isten országa csak fokozatosan valósulhat meg, ezért a keresztyéneknek a világban kell élniük, és katonaként részt kell venniük a háborúban, amivel nem sértik meg az Úr akaratát, kivéve ha „bűnös vágy, bűnös indító ok” vezeti őket.¹³ A Dunántúli Protestáns Lapban Patay az egyháztörténelmet hívta segítségül, arra emlékeztetve, hogy Ulrich Zwingli az elveiért küzdve elesett a csatamezőn, Luther Márton és Kálvin János pedig adott esetben jogosnak és szükségesnek ítélte a háborút.¹⁴Az Evangélikus Órálló feltette a kérdést: „Hol ígér a biblia világékét e világkorszak számára? Nem hirdeti-e éppen az Írás, hogy emberiség erkölcsi fejlődése fokozatos visszafejlődés, eltávolodás Istentől?”¹⁵

A protestáns nyilvánosságban 1914–1915-ben rendkívül ritkának számított a háború egyértelmű elítélése, és ez is elsősorban a prédikációirodalomban jelentkezett. Jánosi Zoltán debreceni református lelkész például üdvtörténeti alapon ítélte el a vérontást, Nagy Lajos gyúrói evangélikus lelkész pedig úgy vélte: a háború nem lehet sem szent, sem igazságos, az mindig az egyszerű hatalmi, terjeszkedési vágy eszköze.¹⁶ A felekezeti sajtóban viszont, mint láthattuk, a háború támogatása általánosnak számított, és csupán egy részkérdésben, a teológushallgatók magatartásának ügyében bontakoztak ki komoly viták. Az 1912-es véderőtörvény ugyanis egyértelműen kimondta, hogy „mindennemű vallásfelekezetek papjelöltjei békében és háborúban szolgálat alól mentesek”, azonban sok ifjú teológus önként jelentkezett harctéri szolgálatra. A debreceni református teológia rektora kifejezetten biztatta is hallgatóit az önkéntes katonai szolgálatra, aminek következtében negyven debreceni teológus diák vonult be.¹⁷

Az általános lelkesedés hangulatában a Belmisszió című protestáns folyóirat felvetette, hogy a gyülekezetekben szolgáló lelkészek-

¹² „A keresztyénség csödjé.” In: Protestáns Szemle, 1914. 7–8. sz. 454. p.

¹³ Draxer György: A keresztyén ember és a háború. In: Protestáns Szemle, 1915. 2. sz. 114–127. p.

¹⁴ Patay Károly: A háború a vallásos élet világánál. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1915. április 11. 117. p.

¹⁵ Podmaniczky Pál: Háborús idő – ítéletidő. In: Evangélikus Órálló, 1914. december 12. 550. p.

¹⁶ Balogh, 2014. 123. p.; Csiki Tamás: Isten nevében (?) Az első világháború protestáns értelmezései. In: Egyháztörténeti Szemle, 2018. 1. sz. 72. p.

¹⁷ Máté Csaba Sándor: A debreceni katona teológusok és emlékeztetük. In: Az I. világháború tábori lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve. Tanulmányok. Szerk. Baráth Béla Levente. Debrecen, 2014. 44–48. p.

nek szintén be kellene vonulniuk, hogy jó példát mutassanak híveiknek, ám a javaslat igen vegyes visszhangra talált. Marcsek János evangélikus lelkész nem egyszerűen könnyelműnek, hanem egyenesen esztelenségnek ítélte az ötletet, és úgy vélte, hogy a lelképásztoroknak nem a tűzvonalban kell bátorságukat bizonyítaniuk, hanem hivatásuknak megfelelően saját gyülekezeteik, illetve tábori lelkész-ként a katonák lelkigondozása során, „a segítő, vigasztaló, hitelesítő” munkában.¹⁸ Dunaegyházi kollégája, Schultz Aladár felháborodott hangvételű válaszcikkében viszont úgy vélte, hogy a lelkészek hadmentessége egyenesen „megszégyenítő,” ezért a törvényi kedvezményt meg kellene szüntetni úgy, „hogy a teológusok és lelkészek mentessenek fel a fegyverviseléstől, de soroztassanak be az egészségügyi csapatokhoz katonai szolgálatra”.¹⁹ Erre mintegy válaszként az Evangélikus Órálló követésre ajánlotta a pozsonyi teológiai akadémia tanári karának példáját, amely körlevélben intette a teológushallgatókat: az ő feladatuk elsősorban a szenvedő lelkek vigasztalása. „Ez a nehéz idők bölcsessége. Nem hangzatos szavakkal tetszelegni, hanem a sokféle követelés közül kiválasztva megtalálni és megragadni azt, ami megfelelő” – szölte a szerkesztőségi vélemény.²⁰ Ehhez az állásponthoz csatlakozott a már említett Nagy Lajos is, aki szerint a lelkészeknek a szeretet és vigasztalás erejével kell szolgálniuk a hazát. „S ami teológusainkat illeti, akiknek nincs még állandó működési terük, ne ölni s ne sebeket ütni küldjük őket a haza s a Krisztus nevében, hanem az ejtett sebeket gyógyítani.”²¹

A vitában egyfajta köztes álláspontot foglalt el a Protestáns Szemle, amely szerint a lelképásztor a háborúban is csak hivatását követve vehet részt, tábori lelkészként pedig egyenesen „isteni parancsot” teljesít. Ugyanakkor azt sem tartotta bűnnek, ha a teológusok fegyveres szolgálatot vállalnak, igaz, csak abban az esetben, ha az elhatározás „lelkiismeretből fakadó és komoly”, hiszen „felületes, frázisoktól fellobbantott, éretlen érzelmi indítás egy papi embernél meg fogja bosszulni önmagát”.²² A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap elsősorban azt hangsúlyozta a kérdés kapcsán, hogy a protestáns lelkészeknek méltónak kell lenniük a hadmentesség intézményében megnyilvánuló társadalmi bizalomra. Ehhez pedig szigorú önvizs-

¹⁸ Marcsek János: „Az egyházak és a háború.” In: Evangélikus Órálló, 1914. augusztus 22. 390–391. p.

¹⁹ Schultz Aladár: Nyílt levél a szerkesztőhöz. In: Evangélikus Lap, 1914. szeptember 5. 3–4. p.

²⁰ A háború követelése. In: Evangélikus Órálló, 1914. augusztus 29. 397–398. p.

²¹ Nagy Lajos: A katonai szolgálat kérdéséhez. In: Evangélikus Órálló, 1914. szeptember 5. 410.

²² Fegyveres papok. In: Protestáns Szemle, 1914. 9–10. sz. 565–566. p.

gálatra és kemény munkára van szükség, hiszen: „a nemzet dolgozó egyháza tiszta”.²³

Az egyházi sajtó nagy figyelmet szentelt a katonák lelkigondozásával összefüggő kérdéseknek is. A háború kitörése felkészületlenül érte a protestantizmust: békeidőben mindössze hat református és hat evangélikus táborigazgató állt szolgálatban. A világháború során a létszám ugyan folyamatosan emelkedett – 1917-ben már 116 református táborigazgató dolgozott –, azonban ez még mindig nem bizonyult elegendőnek. További problémát jelentett, hogy a rendezetlen jogi helyzet miatt a katolikus felekezet katonai lelkészeivel is sok problémájuk adódott a protestánsoknak.²⁴

A sajtó rendszeresen napirenden tartotta a problémát. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1914 októberében a katonák szervezett lelkigondozásának akadozása miatt panaszkodott, ezért sürgette, hogy az egyházak vezetői ne elégedjenek meg a hadsereg intézkedéseivel, hanem maguk is tegyenek lépéseket, és – protestáns táborigazgatók hiányában – nevezzenek ki egy megbízottat a munka összehangolására.²⁵ Révész Kálmán kassai református lelkész novemberben javasolta, mérjék fel, hogy hány lelkészt rendeltek már be katonai szolgálatra, mert így legalább kiderülne, hogy a református katonák százalékarányához képest megfelelő-e az ellátottság. Arra is utalt, hogy több mint ezer katolikus táborigazgató áll szolgálatban, ezért vizsgálni kell, hogy a protestánsok létszáma arányban van-e ezzel.²⁶ A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1914 végén a tervszerű munka hiányát kérte számon, és felvetette annak lehetőségét, hogy a református és az evangélikus egyház vezetői közös értekezleten határozzák meg a legsürgetőbb tennivalókat.²⁷

A táborigazgatóktól érkező beszámolók egy része szintén aggodalmakra adott okot. Egy Horvátországban szolgáló lelkész beszámolója szerint például egyes katonai vezetők gyanakodva figyelték a protestánsok munkáját: „Egy jellemző esetet nem hallgathatok el. A kórházi istentiszteletet végighallgatta a kórházparancsnok, egy alezredes is. Nem tud jól magyarul, de beszédemben többször megütötte fülét a »szabadság« szó. Nem tetszett neki. »Katonának nem való a

²³ Kínos kiváltság. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. augusztus 30. 514–515. p.

²⁴ Sajtós Szilárd: Református egyházunk szolgálata a katonákért. In: Az I. világháború táborigazgatói lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve. Tanulmányok. Szerk. Baráth Béla Levente. Debrecen, 2014. 57–59. p.

²⁵ Sürgős teendők. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. október 25. 610. p.

²⁶ Révész Kálmán: A református katonák lelki gondozása. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. november 22. 658. p.

²⁷ Panaszok. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. december 13. 694. p.

szabadság, annak engedelmesség kell«, mondta az ápolónőnek. És holmi kicsinyes ürügyek alapján meg akarta tiltani, hogy a sebesültek templomunkba jöjjenek. Erélyes fellépésemre volt szükség, hogy tilalmát visszavonja.”²⁸

A publicisták jelentős része úgy látta, hogy a tábori lelkészek helyzete nem felel meg a bevett felekezetek egyenlőségét kinyilvánító 1848. évi XX. törvénycikk szellemének, a protestáns katonák igényeiről a hadvezetés nem gondoskodott megfelelően, sőt a helyzetet néhányan felekezeti szempontból kifejezetten sérelmesnek ítélték. Czukás Endre szerint például a nagy létszámú római katolikus lelkészi kar igyekezett magához ragadni a protestáns katonák lelki gondozását, ami sok visszásságot eredményezett: „Ami hang e tárgyban a mi oldalunkról a fülünkbe jutott, az eddig csak panasz, sérelem hangja volt!” – írta.²⁹ Gyurátz Ferenc dunántúli evangélikus püspök hivatalos jelentésében kifejtette, hogy felekezetének tábori lelkészei törvénytörő módon függő viszonyba kényszerültek a katolikus tábori főpaptól, amit a háború vége után feltétlenül orvosolni kívánt.³⁰

A Dunántúli Protestáns Lap 1914 végén egész cikksorozatot szentelt a kérdésnek. A lap szerzői szerint a protestáns tábori lelkészek száma nem állt arányban sem a protestáns népesség arányával, sem a katolikus lelkészek számával.³¹ A katolikusoknak kétezer tábori lelkészük volt, az összes többi felekezetnek viszont alig kétszáz, ami komoly gondokat okozott: „Protestáns lapokban hétről hétre olvashatni protestáns katonáinknak itthoni papjukhoz intézett leveleit, melyekben keseregnek, hogy övelük nem törődnek, őket nem gondozzák, míg katolikus bajtársaikról ugyancsak gondoskodva van.”³² A sajtóban megjelenő beszámolók valóban alátámasztják, hogy a lelkészek aggodalommal fogadták a protestáns katonák hajlandóságát a katolikus papok szolgálatainak elfogadására, hiszen attól tartottak, hogy ez alkalmat ad a „lélekkalászatra”, a térítésre – ami nem is volt teljesen alaptalan feltevés. Ugyanakkor a teljes képhez hozzátartozik, hogy a saját felekezetükhöz tartozó tábori lelkészekkel ritkán talál-

²⁸ E. Sz. D: Sebesültjeink lelki gondozása Horvátországban. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. november 29. 672. p.

²⁹ Czukás Endre: Háborús aktualitások. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1914. december 6. 402. p.

³⁰ A tábori lelkészek helyzete. Gyurátz Ferenc püspök 1915. évi püspöki jelentéséből. In: Evangélikus Lap, 1915. augusztus 7. 497. p.

³¹ Balogh Elemér: A tábori lelkészség ügye. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1914. december 13. 410. p.

³² Jókay-Ihász Miklós: Katonáink lelki szükségleteinek ellátása. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1915. január 17. 17–18. p.

kozó protestáns katonák sokszor bizonyára önként és hálásan fogadták a katolikus papok által felkínált lelki támogatást.³³

A tábori lelkészek alacsony létszáma miatt fontos feladatot jelentett a katonák protestáns szellemű olvasmányokkal való ellátása, hiszen ezek – legalább részben – pótolhatták a személyes találkozásokat. Kezdetben ezekből a nyomdatermékekből is hiány mutatkozott,³⁴ azonban a kortársak értékelése szerint idővel sikerült leküzdeni a nehézségeket.³⁵ Egy 1916-os beszámoló szerint a református egyházkerületek, egyházmegyék és a konvent anyagi támogatásának hála megfelelő mennyiségben sikerült vallásos iratokat kinyomtatni és a frontokra juttatni.³⁶ Az általános tapasztalatok szerint a katonák nagy örömmel fogadták ezeket az olvasmányokat – bár voltak, akik szerint sokan szívesebben olvasták az „ócska regényeket, trágár vicclapokat”,³⁷ ez pedig 1916 végén arra indította a református egyház vezetőit, hogy Református Katonák Lapja címmel rendszeresen megjelenő sajtóterméket indítsanak. A kezdeményezők szándéka szerint ennek fő célja a kálvinista hit kifejtése és az egyház történelmi hőseinek bemutatása volt. Egy tábori lelkész célkitűzése szerint a lapban „nem prédikáció, nem »háborúról való elmélkedés« vagy »szerdára és péntekre« megírt imák kellene, hanem leülve Kocsis Kovács Péter mellé a lövészárokba vagy betegágyba, érezve övéért dobogó szíve minden lüktetését, égvén az ő agyát feszítő, megölő, emésztő láztól, megosztva minden nyomorúságot – mondom: ilyen születő bizonyágtételekre van szükség.”³⁸

³³ Szabó Éva: A református katonai lelkigondozás nehézségei az első világháborúban. In: Egyháztörténeti Szemle, 2013. 4. sz. 55–56. p.

³⁴ Holtponton az iratterjesztés. Az egyházkerületek figyelmébe. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1915. augusztus 29. 414. sz.

³⁵ A dunamelléki református egyházkerület például 17 ezer koronát gyűjtött erre a célra. Jelentés. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1916. május 14. 232. p. Egy tábori lelkész szintén kedvező tapasztalatokról számolt be: szerinte a többi felekezet lelkészei összesen nem jutottak annyi nyomtatványhoz, mint a reformátusok. Horkay Lajos: Nagyhét és ünnep a harctéren. Naplójegyzetek. In: Sárospataki Református Lapok, 1916. július 2. 214. p.

³⁶ Topa József: A most folyó világháború hatása a magyar ref. egyház vallásos életére III. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1916. december 17. 408. p. Az evangélikus sajtóban ugyanakkor még 1917 nyarán is a fronton terjeszthető hitbuzgalmi iratok hiányáról panaszkodtak. Vietórisz László: Lelki táplálékot katonáinknak. In: Evangélikus Őrálló, 1917. június 2. 170.

³⁷ Az erről beszámoló szerző ugyanakkor úgy vélte, ez a jelenség elsősorban a lelkészek hibája, hiszen az ő dolguk lett volna még a békeidőkben megszerettetni a fiatalokkal a hitbuzgalmi irodalmat. Wallrabenstein Jakab: Babona a háborúban. In: Evangélikus Őrálló, 1915. február 20. 73. p.

³⁸ Molnár Jenő: Református katonák lapja. In: Protestáns Egyházi és Iskolai

A véleményformálók a katonák igényeinek kielégítése mellett a lelkészek kiemelt feladatának ítélték a hátország rendjének és a társadalmi összetartásnak védelmét. „Ha valaha, most van alkalma megmutatnunk a hívek seregének, a világnak, hogy egy jó pap atyja, pásztor, gondozója a maga népének”³⁹ – írta például Patay. A Sárospataki Református Lapok szerint a lelkész feladata minden lehetséges módon megsegíteni a fenntartójukat vesztett családokat, megóvni a nélkülözésektől a bevételi forrásaiktól megfosztott gyülekezeti tagokat, megszervezni a segélyezést és az ehhez szükséges jótékonyági gyűjtéseket. Emellett a szellemi fronton is helyt kell állnia: „összetartani a csüggedésre hajlókat a templomban, iskolában s őket a hit olajával táplálni, a könnyen hívéstől, a rémhírek terjesztésétől elszoktatni”⁴⁰ Hasonlóan érvelt (az 1918-ban püspökké választott) Raffay Sándor evangélikus lelkész is, aki azt kérte az egyház vezetőitől, hogy haladéktalanul gondoskodjanak a lelkész nélkül maradt gyülekezetek ellátásáról, akár a szomszéd települések lelkészei, nyugdíjasok vagy teológushallgatók bevonásával. Indokolása szerint „a gyülekezetek ilyen nehéz időkben és ilyen nyomott lelkiállapotban vannak leginkább kitéve a szekták csábításainak s általában a hitehagyás veszedelmének”⁴¹.

Az egyházi lapok szerzői gyakran hangsúlyozták: az új helyzetben elengedhetetlen az intenzív lelkipásztorkodás, a hívekkel fenntartott kapcsolatok erősítése.⁴² Lengyel József 1916-ban számos feladatot állított a lelkipásztorok elé. Sürgette például, hogy – Kálvin példája nyomán – rendszeresen látogassák meg személyesen gyülekezetük tagjait, maradjanak levelezésben a frontokon harcolókkal, gondoskodjanak a hősi halált haltak emlékének megőrkítéséről, karolják fel a hadiözvegyeket és -árvákat, nyújtsanak segítséget a rászorulóknak a hivatalos ügyintézésben. Arra is figyelmeztetett, hogy sok lelkésznek a munkaerőhiány miatt magának kell megművelnie földjeit, nekik pedig szorgalmukkal példát kell mutatniuk a közösségnek. „Vezérelvünk az legyen, hogy a közvélemény a háború lelket megpróbáló napjainak lezajlása után azt mondhassa, hogy a lelkipásztoroknak csak

---

Lap, 1916. november 11. 571–572. p.

³⁹ Patay, 1914. 290.

⁴⁰ A világháború idején. In: Sárospataki Református Lapok, 1914. augusztus 23. 286. p.

⁴¹ Raffay Sándor: Nyílt levél az egyetemes egyház és a kerületek elnökségeihez. In: Evangélikus Órálló, 1914. augusztus 8. 373. p.

⁴² Egy jellemző példa erre az érvelésre: „Ma nem elég a napi teendők egyszerű elvégzése; ma ki kell használni minden parányi időt és alkalmat a lelkipásztorkodás szent munkájának teljesítésére.” Raffay Sándor: Feladataink. In: Evangélikus Órálló, 1914. szeptember 26. 433. p.

ugyan több hasznát vettük itthon, mint künn a harcmezőn, fegyverrel kezökben.”⁴³

A véleményformálók a háború első éveiben általában még úgy gondolták, hogy az egész társadalmat érintő megpróbáltatás nyomán jelentkező idealizmus és hazafias lelkesedés egyfajta vallásos reneszánszot fog magával hozni, aminek hatása még jelentősebb lesz, ha a lelkészek kitüntetik magukat a társadalom szolgálatában.⁴⁴ A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap egyik szerzője például optimistán leírta: „bizton számíthatunk arra, hogy a jövőendő egyházhistorikus az 1914. évi európai háborúval fogja megjelölni a magyar protestantizmus új korszakának feltámadását is”, hiszen „nagy, terhes háborúk után mindig kész a talaj a vallási ébredés számára”.⁴⁵ Vass Vince pápai teológiai tanár hasonló derűlátással úgy vélekedett, hogy a magyar nép az erkölcsi javulás útjára tért, a lelkészeknek pedig ki kell használniuk a kínálkozó lehetőséget a valláserkölcsei ébredés felgyorsítására. „Olyan lesz a háború után Krisztus egyháza, úgy fejlődik Isten országa, ahogy mi munkálkodunk a háború alatt, mert Isten már elvégezte a magáét” – figyelmeztetett.⁴⁶

Az optimizmus a háború előrehaladtával folyamatosan megcsappant ugyan az egyházi sajtó hasábjain, azonban jelenlétére még 1916-ban is találhatunk példát. Topa József cikksorozatában ugyanis úgy vélekedett, hogy a folyamatok még mindig kedvező irányba haladnak: „a háború kitörése után észlelt kétségbeesést s az ebből fakadt külső vallásos buzgóságot mindinkább felváltotta az Istenbe vetett erős bizalom”.⁴⁷ Emellett úgy vélte, alaptalan az a lelkészi körökben megjelenő félelem, miszerint a háború folytán a nép látóköre úgy kiszélesedett, annyi új tudásra tett szert, hogy „a vallás egyszerű igazságai” többé nem lesznek képesek kielégíteni szellemi igényeit.⁴⁸

Úgy tűnik azonban, hogy az idő múltával a protestáns sajtó véleményformálói egyre kevésbé tartottak ki a kezdeti időszak optimiz-

⁴³ Lengyel József: Falusi lelkész működése a mostani válságos időben. (Felolvastatott a kassai lelk.ért. gyűlésén 1916). In: Sárospataki Református Lapok, 1916. augusztus 13. 263–265. p.

⁴⁴ A háború némely tanulságai I. In: Sárospataki Református Lapok, 1914. november 29. 393–394. p. ; Raffay Sándor: Mit várjunk a világháborútól? In: Evangélikus Őrálló, 1915. március 27. 128–129. p.

⁴⁵ Válságok órája. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. augusztus 16. 490–491. p.

⁴⁶ Vass Vince: A háború kilátásai egyházunk szempontjából. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1914. október 4. 328. p.

⁴⁷ Topa József: A most folyó világháború hatása a magyar ref. egyház vallásos életére II. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1916. december 10. 401.

⁴⁸ Topa József: A most folyó világháború hatása a magyar ref. egyház vallásos életére V. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1916. december 31. 425. p.

musa mellett. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap egyik szerzője már 1914 végén – óvatosan, de egyértelműen – megkérdőjelezte az általános felbuzdulás nyomán kialakult, erősen idealizált társadalomképet: szerinte a magyarság általában véve jól megállta a helyét, viszont egyéni szinten sok probléma akadt a fővárosban és vidéken egyaránt. Sokan igyekeztek például kivonni magukat a fegyveres szolgálat alól, azok pedig, „akik nincsenek egészen közélről érdekelve a nagy háborúban, nem sokat engedtek eddigi ridegségükből, önzésükből, közönyükből”.⁴⁹ Az Evangélikus Lap szerzője 1915 februárjában mutatott rá a képzelet és a valóság ellentétére: „Most, midőn a nép idealizálásának korát éljük, nem árt, ha a valóság szeméibe nézünk – az igazság kedvéért. Ezzel egyúttal útját álljuk azoknak a vérmes reményeknek, melyek a háború okozta vallásos megújhódást a néplélekben túlbecsülik.” Megítélése szerint a magyar nép a paraszti hagyományokhoz hűen most is materialista és konzervatív maradt, bár abban reménykedett, hogy a harctéren küzdő katonák nagy lelki átalakuláson mennek keresztül, így hazatérésük után talán mégis megindulhat a sokak által vágyott vallási reneszánsz.⁵⁰ A lap néhány hónappal később már jóval pesszimistább véleményt közölt: „A nép alsó rétege jobban ragaszkodik ahhoz, amiből él, mint a felső rétegek. Földjének, szőlőjének, gazdaságának alárendel mindent széles e világon. Ahhoz viszonyít mindent: templomot, házassodást, sebesülést, hősi halált. Nem megy templomba, ha a birtok úgy kívánja. Nem engedi a fiát megházasodni, ha a birtok érdeke ellen van. A hősi halálban is jobban érzi a birtokot a hazánál. Ki fogja gondozni? Cselédet kell majd fogadni helyette. Még ha sántán megjött volna is, akkor is jobb lett volna, mert felügyelni sántán is tudott volna a birtokra.”⁵¹

A hátrország idővel egyre sokasodó problémái – így az egyre gyorsuló infláció, szállítási nehézségek, munkaerő-, áru- és élelmiszerhiány, majd az ezek nyomában megerősödő társadalmi elégedetlenség⁵² – szintén éreztették hatásukat. A Sárospataki Református Lapok már 1915 újév napján kifejezte aggodalmát az ekkor még mindössze fél éve tartó háború nyomán romló életviszonyok miatt, bár reménykedett abban, hogy a „nemzeti áldozatkészség” segíteni fog a nehézségek leküzdésében.⁵³ A lap a gazdasági problémák áthi-

⁴⁹ Erőpróba. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. november 15. 646. p.

⁵⁰ Néplélek. Széjlegyzetek a cura pastoralishoz. In: Evangélikus Lap, 1915. február 27. 132–133. p.

⁵¹ Endreffy János: Vallási hanyatlás. Széjlegyzetek a cura pastoralishoz. In: Evangélikus Lap, 1915. november 6. 691. p.

⁵² Minderről átfogóan lásd: Bihari Péter: Lövészárkok a hátrországban. Középszotály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországn. Bp., 2008.

⁵³ Az új év küszöbén II. In: Sárospataki Református Lapok, 1915. január 17. 10.

dalására fogyasztási és értékesítési szövetkezetek szervezését javasolta, és az egyházi testületeket is sürgette, hogy vállalják magukra a gyülekezeti tagok anyagi érdekeinek védelmét „a gonosz kufárok indulataival” szemben.⁵⁴ Később, 1917-ben pedig alkalmanként már teljesen nyíltan hangot adtak a lelkészek szociális elégedetlenségének. Soós Lajos lelképásztor például a következő, igencsak indulatos felszólítást intézte a gyermekvédelmi hatósághoz: „Jer és te oszd ki az 5 kiló gabona-kenyerét 30 napra, naponként ötfele legalább s véd meg a jövő ágyútöltelékét, nagy szíveddel!”⁵⁵

Az elbizonytalanodás elvi-eszmei szinten is egyre kézzelfoghatóbbá vált. Ennek egy korai példája a Protestáns Szemle 1915-ös cikke, amelynek írója úgy látta, hogy – az ekkoriban még népszerűnek számító derűlátó állásponttal szemben – a világháború nem fog a magyarság előnyére szolgálni. „Nagyon téved az, aki azt gondolja, hogy egy hosszú háború alkalmas arra, hogy az emberek tartós szolidaritását előmozdítsa s a humánus érzéseket növelje. Ennek ellenkezőjét a történelem minden lapja bizonyítja”, vélekedett. A konfliktus nem egyes társadalmi problémák megoldása miatt tört ki, „sőt azokat éppen elhallgattatta s érvényesülési tendenciáikat lezorította”. A világháborút alapvetően a németek gazdasági és az oroszok politikai terjeszkedési vágya robbantotta ki, és ha Magyarország végül a győztesek között foglal majd helyet, az csupán azt jelenti, hogy meg tudta védeni érdekeit a pánszláv igényekkel szemben, ám a társadalmi gondokat a háború nem fogja felszámolni. Befejezésként figyelmeztette olvasóit: „Problémáinkat magunknak kell megoldanunk a békében, s e megoldáshoz szükség van legalább is akkora bajtársi érzésre, szolidaritásra, mint amekkora most katonáinkat lelkesíti és sokkal többre és nagyobbra, mint amekkorát az itthon maradottak egymással szemben mutatnak. Hogy újjászülessék társadalmunk, azt akarnunk kell erős akarattal.”⁵⁶

A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap szerzője már 1915 legelején úgy vélte, a háború annak a szomorú bizonyítéka, hogy a kereszténység kétezer éves múltja ellenére sem volt képes áthatni a nemzetek életét.⁵⁷ A Protestáns Szemle recenzense 1916-ban, amikor egy 1914-es prédikációs kötetet ismertetett, a következőkkel jellemezte az azóta lezajlott változást: „Akkor a háborút – igazoltattuk; most már nem igazolgatjuk, hanem védekezni igyekszünk gonosz hatásai

---

p.

⁵⁴ Az új év küszöbén III. In: Sárospataki Református Lapok, 1915. január 21. p.

⁵⁵ Soós Lajos: Falusi levelek. In: Sárospataki Református Lapok, 1917. február 8. 51. p.

⁵⁶ M. E.: Mit hoz a háború? In: Protestáns Szemle, 1915. 5. sz. 310–320. p.

⁵⁷ Boldogabb újévet! In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1915. január 3. 2. p.

ellen s acélozzuk az erőket e monoidea körül: kitartani, kitartani!”⁵⁸ Az Evangélikus Órálló szintén erős kritikával tekintett vissza azokra az 1914-es ígéhirdetésekre, amelyek erkölcsileg igazolható „fenyítő háborúról” szóltak, és a tapasztalatok alapján megállapította: minden háborúnak csak egy igazi vívmánya lehet: a béke.⁵⁹ Az orgánum egy másik szerzője szintén a kezdeti reményekre visszautalva szögezte le 1916 végén, hogy bebizonyosodott: a fegyveres konfliktus nem növeli az emberek hitét, nem fejleszti az erkölcsöket, sőt a nemzetközi anarchia, az embertelen vérengzések híre még a haza határain belül is megrendíti az erkölcsi rendbe vetett bizalmat.⁶⁰ Az Evangélikus Lap egyik szerzője pedig kifejtette: „Lelkészi szemmel nézve: a háború fölszabadított az emberekben egy csomó infernalis indulatot. Ha a megújulás otthoni szavalói csak egy órára megállanának beszélni a háború huszonnégy hónapos katonájával, hej de elválna nézetük a megújulást illetőleg...”⁶¹

Az elbizonytalanodás egyre kézzelfoghatóbbá vált, és ez gyakran erőteljesen önkritikus értékelések megszületéséhez vezetett. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap például 1916-ban úgy látta, hogy súlyos ellentmondás feszül a 16. századi kálvini reformáció által Genf városában véghezvitt hatalmas szociális munka, illetve a kortárs magyar kálvinizmus igen szerénynek ítélt teljesítménye között. A szerző magyarázata szerint a református egyházban „nagyon gyenge lábbon áll az igazi társadalmi együttérzés és nagyon fogyatékos a kooperációra való hajlandóság”, ezért a szociális érzés erősítését, a társadalmi szervezkedés megkezdését tartotta a közeljövő fő feladatának.⁶² Az Evangélikus Lap egyik szerzője 1916 közepén a háborút a keresztyénség részleges csődjének bizonyítékaként írta le, hiszen szerinte az egyházak nem bizonyultak képesnek a társadalmi szolidaritás érvényesítésére.⁶³ A lapban Szüts Gábor rendkívül kritikus értékelést adott az evangélikus egyház közelmúltjáról: „Az a pár imádságos és énekeskönyv, amit a katonák kezébe eljuttatott, az a végtelenül szervezetlen s rendszertelen lelki gondozás, amit a nyomasztó körülmények között a harctéren és a kórházakban kifejtett, egy-két tucat jobb-rosszabb prédikáció, néhány jegyzőkönyvi pont lesznek majd

⁵⁸ Isten ígéje a háború idején. In: Protestáns Szemle, 1916. 4. sz. 264–265. p.

⁵⁹ Mi a háború eredménye? Egy-két elgondolkozató gondolat. In: Evangélikus Órálló, 1916. május 6. 146–147. p.

⁶⁰ Jahn Jakab: Háborús ádvént. In: Evangélikus Órálló, 1916. december 2. 398. p.

⁶¹ Endreffy János: Harctéri felvételek. In: Evangélikus Lap, 1916. június 3. 358. p.

⁶² Szociális munkák. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1916. január 30. 50. p.

⁶³ Sz. L.: A kenyérsoda. In: Evangélikus Lap, 1916. augusztus 5. 498. p.

azok a dokumentumok, amiknek alapján a háborús esztendőken végzett munkájával az utókor elé kell állania.” A fő gondot szerinte azt okozta, hogy a vezető teológusok nem tisztázták kellőképpen a háború és a keresztyénség viszonyát, ezért a gyülekezetekben szolgáló lelkészek iránymutatás nélkül maradtak, és sokszor naivan álltak hozzá a problémákhoz. Nagy részük eleinte együtt úszott a háborús lelkesedéssel, később viszont nem vették észre a közhangulat változásait. Az ellenség erejének felmérése után megingott a közvélemény kezdeti derülátása, de az evangélikus szószékek megmaradtak az első hetek „optimisztikus áradozása” mellett. A lelkészek „ahelyett, hogy szent komolysággal mindenre előkészítették s minden eshetőségre felvértezték volna a híveket, versenyre keltek az újságok bombasztikus vezércikkeivel”. A szerző határozottan figyelmeztette pályatársait: a társadalomban hatalmas békevágy és „háborúiszony” uralkodik, ezért ha „nincs nekünk egyéb mondanivalónk, minthogy mi győzni fogunk, úgy hamarosan mondjuk ki az igazi keresztyén gondolatokra a moratóriumot, vagy állapítsuk meg a keresztyénség csődjét.”⁶⁴

A kiábrándulásban bizonyára közrejátszott az a tényező is, hogy a protestáns lelkészeket, akárcsak a középosztály egészét, anyagi téren rendkívül komolyan sújtotta a nagyarányú infláció, a megélhetés egyre nehezebbé válása. Ezt a kérdést kezdetben inkább az evangélikus sajtó tárgyalta nyíltan: „Nem járja az, hogy 1800–2000 koronás éhbérekben tengődjenek továbbra is azok, akiknél nyomorúságosabban ma Magyarország egyetlen hasonkvalifikációjú tisztviselője sincsen dotálva”⁶⁵ – írták például 1916 márciusában. A kérdést később is folyamatosan napirenden tartották,⁶⁶ 1917-ben pedig a református Dunántúli Protestáns Lap egyetértése jeleként szó szerint átvette az Evangélikus Őrálló vezércikkét, amely részletesen leírta a lelkészek nehéz anyagi helyzetét. A Pápán megjelenő orgánum egyetértő kommentárja szerint: „Szégyenteljes és szomorú viszonyok között élünk. Nem csoda, hogy pusztul a lelkészi tekintély. És nincs remény arra, hogy javuljon helyzetünk. A háború legszánandóbb élő áldozatai közé tartozunk.”⁶⁷

Ezek a tapasztalatok ahhoz is hozzájárulhattak, hogy a lelkészek elfogadják: a világháború lezárása után komoly társadalmi reformokra lesz szükség. Földváry Jenő református lelkész a Dunántúli Protes-

⁶⁴ Szüts Gábor: A háború a szószéken. In: Evangélikus Lap, 1916. szeptember 30. 626–628. p.

⁶⁵ Idők jele. In: Evangélikus Őrálló, 1916. március 4. 74. p.

⁶⁶ A lelkészek helyzetének a javítása. In: Evangélikus Lap, 1916. január 15. 42. p.; Linczényi Lajos: A baj oka és árkánuma. Evangélikus Lap, 1916. május 13. 309. p.; Mit kíván az evang. papság? In: Evangélikus Őrálló, 1917. augusztus 11. 254. p.

⁶⁷ A mi helyzetünk. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1917. március 25. 94. p.

táns Lapban 1917 elején közölt cikksorozatában amellelt érvelt, hogy a háború „rettenetes szociális tapasztalatai” megmutatták, az átlagemberek munkájuk révén nemcsak „a szűkös megélhetés mindennapi kenyerét, hanem a gazdagság elnyerését is” jogosan kívánhatják maguknak, hiszen egyebek mellett a felebaráti szeretet nagyvonalú gyakorlásának is ez az előfeltétele. Az egyháznak ebben az evangéliumi értelemben magáévá kell tennie „a háborúval megszenvedett és megerősödött, öntudatra ébredt kor szellemét”, ha nem akarja, hogy a jövőben hívei tömegesen elforduljanak tőle.⁶⁸ Földváry szerint a lelkészek sem zárkozhatnak el az új elvárások elől, amelyeket ne próbáljanak meg aszketikus frázisokkal letörni, inkább kísérleljék meg helyes irányba vezetni az emberek gondolkodását.⁶⁹

Nem meglepő módon megélnékültek a háború lezárása után szükséges teendőkről, a protestáns egyházak alkalmazkodásához szükséges lépésekről szóló eszmecserék, és a véleményalkotók jelentős része igen pesszimistán tekintett a jövőbe.⁷⁰

Egyes cikkírók a fenyegető politikai kockázatokra is felhívták a figyelmet. Szepesi Pál 1918 márciusában arról írt a Sárospataki Református Lapokban, hogy a közhangulat változásából ítélve Magyarországon is a levegőben van az állam és az egyházak szétválasztása. Ebben az esetben szerinte a református egyház ugyan nem semmisül meg, de jelentékeny veszteségeket fog elszenvedni. „Képzeljük el mostani egyházainkat az önkéntes áldozatkészség alapjain. Amikor nincs adósegély, nincs kongrua, nincs az egyházi adózás mögött főszolgabírói hatalom és nincs állami törvény sem, amely szerint legalább 18 éves koráig mindenkinek »muszáj« valamelyik egyházhoz tartozni. Hogy akkor mi lenne egyházainkkal, azt sok lelkész jól tudja, de legtöbbszörnek nem sok örömet okoz ez a tudás. És mi ennek az oka? Az, hogy az önkéntes vallásosság és önkéntes egyházi teherviselés nincs olyan mértékben kifejlődve, hogy egyházunk hatalmas épületét megbírná. A »kényszer«-nek fundamentális jelentősége van egyházi életünkben”. Szepesi számára a reménysugarat a nyugati mintákat követő belmissziós mozgalom jelentette, amelynek tagjai önkéntes munkát végezve, a hívek adományait felhasználva dolgoztak a közösségi célokért. Ezért azt javasolta, hogy az egyházi életben

⁶⁸ Földváry Jenő: A háború. A kenyér, a földi lét értékelése, Nietzsche [sic!] legyőzése. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1917. január 7. 4–5. p.

⁶⁹ Földváry Jenő: A háború III. In: Dunántúli Protestáns Lap, 1917. január 21. 19–21. 20. p.

⁷⁰ Szász Lajos: „A háború után...”. A világháború utáni időszakra vonatkozó református tervek és koncepciók. In: Az I. világháború tábortéri lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve. Tanulmányok. Szerk. Baráth Béla Levente. Debrecen, 2014. 135–152. p.

a belmissziós mozgalmaknak adják a főszerepet, mert így könnyebb lesz túlélni egy esetleges katasztrófát.⁷¹

A fokozott egyházi erőfeszítések szükségességét sokan felismerték. Szilassy Aladár, a dunamelléki református egyházkerület nagy tekintélynek örvendő világi tagja szerint például a háború rámutatott az emberek hitének gyengeségére, ezért úgy látta, hogy a jövőben egyenesen új reformációra, vagy legalábbis a reformáció erőteljes folytatására lesz szükség.⁷² A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap szintén a megújulást sürgette: 1917 elején egy szerző kifejtette, hogy a társadalomnak a békekötés után számos nehézséggel kell megküzdenie, ami a reformátusokat is kihívások elé állítja. „A mi egyházunknak újból igazi »népegyházzá« kell lennie, ott kell állania a tévelygő, éhező sokaság között világossággal, tápláló kenyérrel; ki kell mennie az utakra, ösvényekre és kényszeríteni kell, hogy bejöjjenek azok, akikre eddig nem gondoltunk.”⁷³

Ennek ellenére ritkaságnak számított a részletekbe menő reformprogramok kidolgozása. Ebben a vonatkozásban az erdélyi református egyházkerület világi főgondnoka, Boér Elek emelhető ki, akinek az elképzeléseit a Protestáns Szemle 1917-ben publikálta. Ő úgy látta, hogy egyházára a háború után megfeszített munka vár a kálvinista valláserkölcsei értékek és a magyar nemzeti gondolat érvényre juttatása érdekében. Helyzetképét igencsak pesszimista állításokra alapozta: „sok helyen már a háború előtt is valami megdöbbenő, elszomorító közönyösség, az egyház dolgai iránt való érzéketlenség, nemtörődömség mutatkozott” – írta. Ezért a lelkészek számára fő feladatként a hitélet fellendítését tűzte ki, többek között az erkölcsi regeneráció, az intenzív hitoktatás, a gyermekek szociális igényeinek kielégítése, a hatékony gyermekvédelem és gyermekgondozás, a rendszeres ifjúsági és gyülekezeti munka meghonosítása által. „Mert a mai kor egyházi emberének már nem lehet többé megelégednie az Isten ígéjének csak a szószékről való hirdetésével, hanem oda kell mennie a társadalomba, ahol az emberek a maguk nagy, létérti küzdelmeit, érvényesülési harcait vívják” – indokolta elképzeléseit. Érvelésében fontos újdonságot jelentett, hogy nem tartotta elegendőnek az egyes lelkészek helyi kezdeményezéseit, hanem a hivatalos egyházi veze-

⁷¹ Szepesi Pál: Önkéntes keresztyénség. In: Sárospataki Református Lapok, 1918. március 10. 51–52. p. A Sárospataki Református Lapok 1918-as helyzetértékeléséről részletesen lásd: Klestenitz Tibor: 1918 az észak-magyarországi régió egyházi sajtójának tükrében. In: 1918: Vég és kezdet. Szerk. Gál Máté – Péterffy Gergely. Eger, 2019. 117–130. p.

⁷² Szilassy Aladár: A protestantizmus jövője. In: Protestáns Szemle, 1917, 9–10. sz. 706–710. 709. p.

⁷³ A harmadik évforduló. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1917. július 29. 346. p.

téstől várta az irányítás átvételét. Ezért arra tett indítványt, hogy az erdélyi egyházkerület „hivatalosan állapítsa meg és pedig mielőbb – e szervesen végzendő nagy akciónak egységes célját, vezérelveit, irányait”, a lelkészek és a tanítók pedig a helyi viszonyoknak megfelelően mielőbb fogjanak munkához. Boér hangsúlyozta: a 20. század elejétől kezdve számos jóakarató javaslat született már az egyház társadalmi tevékenységének megszervezésére, de ezek „mindig csak tervek maradtak, mert éppen az a mi nagy bajunk, hogy nem elég erős népünkben a kálvinista öntudat, és hogy egyháztársadalmi téren szervezetlenek, fegyelmetlenek s emiatt gyengék és tehetetlenek vagyunk”.⁷⁴

* * *

Mint láthattuk tehát, a protestáns egyházi sajtóban a világháború kitörésére adott közvetlen válasz, hasonlóan a prédikációirodalomhoz, az általános igazolás volt. Míg azonban a lelkészek a szószékeken többnyire később is ragaszkodtak ehhez az alapálláshoz – bár történtek jelentős hangsúlyeltolódások –,⁷⁵ addig a háború megítélése a protestáns sajtó hasábjain jóval nagyobb átalakuláson ment át. Ennek magyarázata bizonyára az lehet, hogy az egyházi lapok ekkor a lelkészek és az egyházhoz kötődő szűk értelmiségi kör belső fórumának számítottak, amelyen a viszonylag korlátozott publicitás miatt kritikus és önkritikus vélemények egyaránt helyet kaphattak. A kezdeti hazafias lelkesedés elcsendesedése után a szerzők egyre gyakrabban mutattak rá az események árnyoldalára. Kifejezték kételyeiket egyebek mellett a közös hadsereg vezetésével, a protestáns katonák lelkigondozásával, a társadalmi szolidaritás érvényesülésével, a vezető teológusok állásfoglalásainak hitelével kapcsolatban, a gyülekezetekben szolgáló kollégáikat pedig az intenzív lelkipásztorkodás, a közösségszervezés és a személyes példaadás fontosságára, a jövő nehezen kiszámítható kihívásaira való felkészülésre ösztönözték.

---

⁷⁴ Boér Elek: Az erdélyi kálvinizmus feladatai a háború után. In: Protestáns Szemle, 1917. 1. sz. 87–94. p.

⁷⁵ Balogh, 2014. 122.